

MACHER PÉTER

A Magyar Általános Kőszénbánya Rt. zsidó alkalmazottainak szerepe a vállalat újjászervezésében 1945–1947

A magyar zsidóság vészorszak utáni társadalmi reintegrációjáról már több írás jelent meg, a kérdés azonban sokkal kevésbé él a köztudatban, mint a holokauszt, nagyvállalat esetében pedig még nem vizsgálták meg a beilleszkedésüknek, valamint az újjáépítésben játszott szerepüknek a problematikáját. Tanulmányomban áttekintem, milyen szerepük volt a zsidó alkalmazottaknak a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. (MÁK Rt.) II. világháborút követő újjászervezésében, valamint abba is bepillantást nyerhetünk, milyen nehézségekkel kellett megküzdnie egy szénbányászattal foglalkozó óriásvállalatnak a háborút követő időszakban, az államosításokat megelőzően. A téma jobb megértése céljából igyekeztem hangsúlyt helyezni az egyéni életutakra is.

A tatabányai holokauszt történetéről már korábban publikáltam egy dolgozatot a *Múlt és Jövő* zsidó kulturális folyóirat 2012/2. számában, részben ennek folytatása jelen írásom.¹, a bányavállalat háború utáni történetéről az *Új Forrás* 2012/9. számában írtam.² Jelen dolgozat önmagában is megáll, teljes képet azonban ezek áttekintésével kaphatunk.

A vállalat újjászervezése

1937-ben a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. mind a mérlegfőösszeg, mind az árfolyamérték alapján az ország legnagyobb vállalatának számított. A MÁK Rt. részvénytársasági formában működő magánvállalkozás volt, legfontosabb iparvidéke (1896-tól) Tatabányán működött. Nagyvállalati jellegéből adódóan óriási jelentősége volt a II. világháború alatti haditermelésben, ami azonban egy idő után kimerítette. További problémát okozott, hogy a zsidótörvények következtében számos alkalmazottat el kellett bocsátaniuk, ugyanis 1939-ben csupán a vállalat fővárosi központjában dolgozó tisztviselők több mint fele zsidónak minősült. A zsidó hivatalnokok egyike volt Vida Jenő elnök-vezérigazgató is. A MÁK Rt. egy ideig próbálta ugyan mentesíteni alkalmazottait, az 1944. március 19-i német megszállás után azonban ez már nem volt lehetséges. Az ezt követően

¹ *A katonatiszt és a bányáigazgató harca. A tatabányai zsidók sorsa 1944 áprilisa és októbere között* = *Múlt és Jövő*, 2012. 2. sz. p. 69–79.

² *A tatabányai iparvidék államosítása 1945–1948* = *Új Forrás*, 2012. 9. sz. p. 63–69.

kiadott 1540/1944. M.E. sz. rendelet kötelezően előírta valamennyi zsidó foglalkoztatott menetrendszerinti elbocsátását a munkahelyekről.³

Magyarországot 1944 augusztusa végén érte el a Vörös Hadsereg és így a frontvonal is. A szovjetek bevonulásával mindenhol felszámolták a korábbi politikai rendszert és egy új korszak kezdődött. Nem tudjuk, pontosan mikor állt le a MÁK Rt. tevékenysége a háború viszontagságai közepette. A német megszállást követően nagyon kevés iratanyag tanúskodik a társulat további sorsáról, ezek is jórészt tatabányai vonatkozásúak. A központban történetekről az 1944. április 28-i igazgatótanácsi ülés jegyzőkönyvén kívül szinte alig van használható forrásunk.⁴ (Ezen az ülésen vonták meg azon zsidónak minősített vezető hivatalnokok cégjegyzési jogosultságát, akiket egy hónappal korábban már letartóztattak és internáltak.) A vállalat központja a főváros ostromának kezdetekor szüntette be működését.

Mint láttuk, a központi vezetés 1944 őszén még folytatott levelezést Csanády László tatabányai bányaigazgatóval, 1944. december 16-án pedig a kormányzat nyomására menesztették. Helyére a nyilas érzelmű Fritz Károly bányamérnököt nevezték ki.⁵ Azt is tudjuk még, hogy decemberben itt is megkezdték a Nyilaskezes Párt fegyveres testületének, a Fegyveres Nemzetszolgálatnak a megszervezését.⁶ Nem valószínű azonban, hogy az ez irányú erőfeszítések sikerrel jártak, ugyanis Tatabányát nem sokkal később, december 26-án foglalták el először a szovjet csapatok, így a térség harcok színterévé vált.

A decemberi eseményeket követően hosszú ideig nem adott életjelet magáról a társulat. Budapest nagy részének felszabadulása után azonban, 1945. február 7-én a vállalat kilenc korábbi hivatalnoka, (Varga Lajos, Kosztolányi Ödön, Orlay György, Hittrich Gábor, László Gyula, Róbert Imre, Hammel László, Csanády László, Vértes Vilmos) létrehozta a MÁK Rt. Ideiglenes Intéző Bizottságát (IIB) azzal a céllal, hogy a legközelebbi igazgatósági ülés összehívásáig intézik a MÁK Rt. ügyeit. A bizottság elnökévé Varga Lajost választották.⁷

Figyelemre méltó, hogy a kilenc hivatalnokból heten minősültek korábban zsidónak az akkori jogszabályok szerint. Közöttük volt maga az elnök is, aki előzőleg a vállalat egyik ügyvezető igazgatójaként dolgozott. 1938 nyarán tagja volt annak a bizottságnak, melynek feladata lesz kidolgozni az első zsidótörvény

³ Vértes Róbert: *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938–1945.* – 2. kiad. – Bp. PolgArt, 2002. – p. 339. A továbbiakban Vértes, 2002.

⁴ Magyar Országos Levéltár (MOL) Z 250 (MÁK Rt. Igazgatósági iratok). 2. csomó. 1944. április 28. igazgatósági ülés jegyzőkönyve. (ig. jegyz.)

⁵ MOL Z 965. (MÁK Rt. Tatabányai Bányaigazgatóság iratai). 42. cs. A Tatabányai Bányaigazgatóság körrendelete, 1944. december 16.

⁶ MOL Z 992. (MÁK Rt. Ügyvezető Igazgatóság iratai). 26. cs. Tájékoztató a Fegyveres Nemzetszolgálat felállításáról. 1944. december 12.

⁷ MOL Z 250. 7. cs. Jelentés az Ideiglenes Intézőbizottság 1945.február 7-től kezdődő munkájáról.

(1938:XV. tc.) által előírt leépítések menetrendjét a hivatalnoki karban. A többi zsidó származású IIB tag előéletéről alább lesz szó.

Az is érdekes, hogy a két nem zsidó bizottsági tag, Csanády László és Hittrich Gábor német megszállás idején betöltött szerepe nem volt egyértelmű. Csanády tatabányai bányaigazgatóként – amennyire csak lehetett – akadályozta Ulrich Viktor hadüzemi parancsnok zsidó alkalmazottakat védő tevékenységét. A bányaigazgató ugyan nem követett el emberiség elleni bűntetteket, de a megszállást követően hatályba lépett zsidóellenes rendelkezéseket maradéktalanul végrehajtatta, magatartása tehát erkölcsileg erősen megkérdőjelezhető. Nem tudjuk, hogy a többiek tudtak-e valamit Csanádynak a tatabányai zsidók kiszolgáltatásában játszott szerepéről.

Hittrich Gábort valamikor 1944. március 19-e után helyettes igazgatóból igazgatóvá léptették elő, melyet azonban a felszabadulás után automatikusan visszavontak.⁸ Hittrich előléptetésének vélhetőleg nem volt semmilyen politikai vonatkozása, legfeljebb annyi, hogy talán valamelyik elhurcolt zsidó igazgató pozícióját és munkakörét vette át. Hittrich Gábort ugyanis később igazolták és visszakapta igazgatói pozícióját. A háború után a társulatnak valamennyi dolgozni képes személyre szüksége volt az újjászervezés érdekében.

1945. március 1-jén a társulat tisztviselői újra beköltözhetek a Zoltán utcai székházába, valamint ezen a napon alakult meg a MÁK Rt. Központi Üzemi Bizottsága (KÜB). A szervezet elnöke Hammel László, alelnöke Siklós Ferenc lett.⁹ A két vezető szintén zsidónak minősült korábban, ugyanis Hammelt még 1939-ben üzletszerzőként mentesítették, továbbá mindkettőjüket Kistarcsára internálták a német megszállást követően. Valószínűnek tartjuk egyébként, hogy mindazon zsidónak minősített hivatalnok, aki a harcok befejeztével a központi apparátusban vette fel a munkát, Kistarcsáról szabadult, ugyanis a zsidó gazdasági és műszaki elit képviselőit a német megszállás idején oda internálták. (A legfontosabb személyeket, mint például Vida Jenőt, koncentrációs táborba deportálták.) Biztos információkkal azonban csak néhány esetben rendelkezünk. Azért is vehettek részt már a többen a vállalat kezdeti újjászervezésében, mert Kistarcsáról együtt szabadultak, onnét pedig viszonylag könnyebben elérhették a MÁK fővárosi központját. A vállalat – nem zsidó – vezérkara ugyanakkor teljesen szétszóródott, így időbe telt, míg újra munkához láthattak. (Scitovszky Tibor, a vállalat belföldi alelnöke például feleségével együtt Szlovákiából tért haza úgy, hogy felkérérdzkedtek egy szovjet teherautóra.)

Hammel László KÜB elnök politikai beállítottságáról nem tudunk semmit, Siklós alelnök viszont a kommunista párt képviselőjeként jelent meg az üléseken. Szinte bizonyos, hogy az alelnök csak a felszabadulás után lett a kommunista

⁸ MOL Z 964. (MÁK Rt. Központi Üzemi Bizottság iratai) 1. csomó. 1. tétel. Központi Üzemi Bizottság ülésének jegyzőkönyve (továbbiakban KÜB jegyz.). 1945. március 1.

⁹ MOL Z 964. 1. cs. 1. t. KÜB jegyz. 1945. március 1.

párt tagja, hiszen korábban a két világháború közötti tisztviselői rétegre nem volt jellemző a kommunista (sőt egyáltalán a baloldali) szimpátia. A KÜB tagok közül zsidó származása miatt meghurcolták még Róbert Imre főmérnököt, aki a harcok befejeztével elsőként lépett kapcsolatba a tatabányai iparvidékkel.¹⁰ A többi tag származásáról már nem tudunk semmit.

A társulat újjászervezését követően tehát több korábban zsidónak minősített személy került vezető pozícióba. A megállapításoknál azonban óvatosnak kell lennünk. A Kádár–Vági szerzőpáros is megállapította, hogy a szovjet bevonulás után a kiépülő hatalmi- és karhatalmi szerveknél egyaránt töltöttek be zsidók fontos szerepeket.¹¹ Ez érthető is, hiszen a zsidók megbízhatóknak számítottak, mivel a korábbi politikai diskurzust gyűlölték és feltétlenül elutasították. A társulatnál betöltött szerepük azonban csak részben indokolható a szélsőjobboldal iránti gyűlöletükkel. Láttuk, hogy a társulat központjában jelentős számú zsidónak minősített hivatalnok dolgozott. Többségükről elmondható, hogy a vállalatvezetés második vonalában helyezkedtek el. Mivel közülük sokan szerencsésen túlélték a vézskorszakot, ezért törvényszerű volt, hogy a társulat újjászervezésében jelentős feladatuk lett.

1945. április 5-én sikerült megtartani egy csonka igazgatósági ülést, melyen jelen volt Varga József elnök, Scitovszky Tibor alelnök, Rehling Konrád műszaki vezérigazgató és Varga Lajos ügyvezető igazgató. Mivel csak négy személy jött össze, így a testület elvileg határozatképtelennek bizonyult. Éppen ezért a tagok végrehajtó bizottságot hoztak létre, melyek döntéseit utólag kívánták jóváhagyni a későbbiekben összeülő határozatképes igazgatósággal. Az ülésen a nemrég elhunyt Vizer Vilmos helyére Rehling Konrádot választották vezérigazgatóvá. helyettese pedig a szintén zsidó származású Varga Lajos lett. A műszaki vezérigazgatói posztot nem töltötték be, ezenkívül érvénytelenítették az 1944. március 19. és 1945. január 20. között eszközölt valamennyi előléptetést. Az április 5-i igazgatósági ülés határozatait végül az augusztus 15-i teljes és határozatképes igazgatósági ülésen hagyták jóvá.¹²

A MÁK Rt. egykori, zsidó származású vezérigazgatójáról, Vida Jenőről csak annyit tudtak az április 5-i ülésen megjelentek, hogy Auschwitzba deportálták, ahová időközben a szovjet csapatok vonultak be. Korábbi vezérigazgatójukat még életben tudták. Vida Jenő megérte ugyan a hírhedt koncentrációs tábor felszabadulását, idős szervezte viszont rendkívül legyengült és márciusban elhunyt.¹³ Az igazgatósági tagok csak a következő, június 2-i ülésen értesülnek

¹⁰ MOL Z 964. 1. cs. 1. t. KÜB jegyz. 1945. április 5.

¹¹ Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Hullarablás: A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése.* – Bp. Jaffa Kiadó, 2005. – p. 376. – A továbbiakban Kádár – Vági, 2005.

¹² MOL Z 250. 2. cs. 1945. április 5. ig. jegyz.

¹³ Vidához hasonlóan Buday-Goldberger Leó is a mauthauseni koncentrációs tábor felszabadulása után hunyt el.

hivatalosan korábbi elnök-vezérigazgatójuk haláláról.¹⁴ A júniusi ülésen megjelent tagok Vida Jenő érdemeit jegyzőkönyvben rögzítették.

Hozzá kell tenni, hogy a MÁK Rt. zsidó származású igazgatósági tagjai közül sajnos senki sem tért vissza az elhurcolásból. A vézkorszak során szinte teljesen megsemmisítették a hazai zsidó nagyiparos réteget, az életben maradt személyek pedig külföldre menekültek.¹⁵ Mindez a háborút követő időszakban jelentősen megkönnyítette a kormányzat dolgát a nagyipari államosítás végrehajtásában, a kommunista hatalom pedig előszeretettel folyamodott olyan zsarolási eszközökhöz, amelyek korábban a zsidótörvények végrehajtásáért felelős Értelmiségi Munkanélküliség Ügyeinek Kormánybiztossága által pártolt fiatal árjásítókra voltak jellemzők.

Felelősségre vonás

Időközben természetesen folytak az igazolási eljárások és az elbocsátások is. A harmadik zsidótörvényt is megszavazó Fabinyi Tihamér egykori pénzügyminisztert az augusztus 16-i igazgatósági ülésen elmozdították igazgatósági állásából.¹⁶ Szintén ekkor bocsátották el állásukból Csanády Lászlót és Stefániai Richárd vezérigazgató-helyettest, akiket ugyanakkor jegyzőkönyvi köszönetben részesítettek a társulat érdekében végzett korábbi munkájukért. Mint azt korábban láttuk, mindkét személy érintve volt valamilyen szinten a zsidótörvények végrehajtásában: Stefániai részt vett a második zsidótörvénnyel kapcsolatos bejelentések elkészítésében, Csanády pedig az 1540/1944 M.E. sz. rendeletet hajtotta végre Tatabányán. Nem tudjuk, hogy mindez szerepet játszott-e elbocsátásukban, az ülésen ugyanis nem indokolták a döntést.

Csanádynak néhány nappal korábban, augusztus 10-én meg kellett jelennie a tatabányai igazoló bizottság előtt, így elképzelhető, hogy nem igazolták, és az igazgatóság döntése csupán ennek következménye volt.¹⁷ Mégsem valószínű, hogy a zsidó alkalmazottakkal szembeni magatartása miatt kellett távoznia. Csanádynak konfliktusai voltak a kommunista párttal, hiszen korábban bányai igazgatóként fel kellett lépnie a bányászok körében kibontakozót baloldali szervezkedések ellen, az elbocsátás hátterében valószínűleg ez állhat. (*A Múlt és*

¹⁴ MOL Z 250. 2. cs. 1945. április 5. ig. jegyz.

¹⁵ Egyedül csak Aschner Lipót tért vissza 1947-ben és vette át újra az Egyesült Izzó vezetését. A központosított tervutasításos gazdasági életben azonban már csak névleges szerep jutott neki, érdemi döntéseket nem hozhatott.

¹⁶ MOL Z 249. 1. cs. 1945. augusztus 16- közgyűlés jegyzőkönyve.

¹⁷ Az igazoló bizottságok a fasisztoid elemek kiszűrésével foglalkoztak. Megvizsgálták az egykori köz- vagy magánalkalmazottak 1945 előtti magatartását. Ha valakiről kiderítettek, hogy antidemokratikus magatartást tanúsított, akkor azt nem igazolták: megfedték, elbocsátották, hosszabb-rövidebb időre eltiltották. Tagjait a Magyar Frontba tömörült pártok és a szakszervezetek delegálták. In.: Bán Péter: *Magyar történelmi fogalomtár I.* – Bp. Gondolat, 1989. – p. 204.

Jövő folyóiratban megjelent tanulmányomban tévesen állítottam azt, hogy Csanády Lászlót 1946-ban bocsátották el. Tévedésemet itt kívánom helyreigazítani.) Stefániai Richárdról még annyit tudunk, hogy a német megszállás időszakában rendkívüli jutalmat kapott.¹⁸

Természetesen voltak olyan személyek a régi vállalati vezérkarból, akik továbbra is hasznot húztak zsidó származású munkatársaik távozásával. Rehling Konrád például egyértelműen a zsidótörvények haszonélvezője volt. Korábban láttuk, hogy 1940-ben az akkor még tatabányai bányagazgatót az egyik zsidó végrehajtó bizottsági tag helyére delegálták, a Vida 1941-es lemondásával elindított pozícióváltási hullámmal pedig a MÁK Rt. műszaki vezérigazgatója lett. A háború után alelnök-vezérigazgatóként lényegében ő volt a vállalat első számú vezetője. Mindez akkor is igaz, ha figyelembe vesszük, hogy Rehling minden bizonnyal sosem törekedett zsidó felettesei, valamint munkatársai kiszorítására, egyszerűen csak ő volt a soron következő a vállalati hierarchiában. Az is igaz, hogy 1945 után a fennálló politikai és gazdasági viszonyok miatt a vállalatvezetői pozíció nem volt túl vonzó állás.

Rehling Konrádnak a német megszállás időszakában tanúsított magatartása mindazonáltal elég homályos. Tény, hogy a műszaki vezérigazgatóként dolgozó Rehling és az általános vezérigazgatói pozíciót betöltő Vizer Vilmos jegyezték azokat a központi utasításokat, amelyekben Csanádyt a zsidóellenes rendelkezések betartására kötelezték. A két vállalatvezető jegyezte még a nyilas Fritz Károly bányagazgatói kinevezését is. Tudni kell azonban, hogy ekkoriban a MÁK vezetése egyáltalán nem dönthetett önállóan, a kollaboráns kormányzat számára nemkívánatos igazgatósági tagok elhurcolásával pedig megfélemlítették a többi vállalatvezetőt. Forráshiány következtében sajnos nem tudunk egyértelműen nyilatkozni a hivatalban lévő két vezérigazgató felelősségét illetően. Tény azonban, hogy a háború után Rehling elvállalhatta a vállalatvezetését, az igazolóbizottság tehát nem talált olyan indokot, ami ezt kizárta volna.

A KÜB tagok közül érdekes lehet még Kális Sándor esete, akit az egyik tatabányai fizikai munkás fasisztának nevezett és feljelentett. Az ügy vége az lett, hogy az illető visszavonta a vádat és azt is elismerte, hogy nincs tisztában a „fasiszta” szó jelentésével. Az eset azért érdekes, mert Kális Sándor felesége zsidó származású volt, ennek alapján pedig nem lehetett szélsőjobboldali beállítottságú,¹⁹ csupán a feljelentő volt rosszindulatú.

Az újjáépítés

A MÁK Rt. új vezetése 1945 augusztusára megszilárdult, felállításával tehát megnyílt a lehetőség az újjáépítési munka megkezdésére. A háború után gyakorivá vált a vállalatoknál, hogy az új hatalmi szervek (üzemi bizottság) és a régi veze-

¹⁸ MOL Z 250. 2. cs. 1945. augusztus 15. ig. jegyz.

¹⁹ MOL Z 964. 1. cs. 1. t. KÜB jegyz. 1945. március 17.

tés (igazgatóság) gyakran rivalizáltak egymással, nem egyszer csupán presztízs-kérdésből csinálták mindezt. Nincs adatunk arról, hogy a MÁK Rt. esetében ilyesmire sor került volna, bár a KÜB főlénye elég egyértelmű volt. Annyit tudunk csak, hogy a felszabadult Tatabányára kinevezett új bányai igazgató hatalma szinte teljesen elsorvadt, ugyanis az bányai igazgatóság körrendeleteiben mindenhol a helyi üzemi bizottság neve szerepel, a bányai igazgató neve pedig szinte sehol sem merül fel. 1945 előtről ugyanakkor tömegesen maradtak fenn a mindenkori bányai igazgató által jegyzett intézkedések és jelentések.

A társulat fővárosi központjában tehát feltehetőleg nem volt konfliktus az üzemi bizottság és az igazgatóság között, a központ és a vidéki hatalmi szervek esetében viszont ugyanez nem mondható el. Az 1945 áprilisának elején felálló Tatabányai Központi Üzemi Bizottság többször helyezkedett szembe a KÜB rendelkezéseivel. Ennek okai összetettek. Kezdjük ott, hogy a MÁK Rt. eddigi hierarchiája és felépítése teljesen átalakult. A háború végéig egy egységes vállalati központ működött, melynek utasításait minden további nélkül végre kellett hajtania a vidéki üzemeknek, bányai igazgatóságoknak.

A vidéki üzemi bizottságok megalakulásával azonban ezek a gazdasági egységek jelentős autonómiára tettek szert a vállalati központtal szemben, az üzemi bizottságok pedig igyekeztek önálló politikát folytatni és minél inkább függetlenedni a „távoli” központtól. A tatabányaiak nem egyszer nehezményezték azt is, hogy nem kapnak kellő betekintést a KÜB és a vállalati központ egészének tevékenységébe. Tatabányán ráadásul a háború utáni rossz ellátás rendkívül megnehezítette a munkakörülményeket; ez pedig újabb érvet szolgáltatott a helyi vezetés számára, hogy a dolgok irányítását a saját kezébe vegye.²⁰ Nem lepődhetünk meg azon, hogy a KÜB és a tatabányai ÜB között a viszony meglehetősen hamar elmérgesedett. Erre egy példa: Róbert Imre főmérnök személyéről már a fentiekben szóltunk. Egy ideig ő tartotta a KÜB részéről a kapcsolatot Tatabányával. A központot is Róbert képviselte volna a május 1-jei ünnepségen, azonban a főmérnök ezúttal nem volt hajlandó meglátogatni a tatabányai iparvidéket, mert félt az ottani munkásoktól.

Érdekeség, hogy a háború után a vidéki dolgozók ellátása is egy zsidó származású hivatalnokra, a szintén sok megpróbáltatást elszenvedett László Gyulára lett bízva. László Gyula a német megszállás előtt a társulat központjában a beszerzési osztály vezetője volt. Az 1944. április 28-i igazgatósági ülésen megvonták cégjegyzési jogosultságát, majd Kistarcsára internálták. 1945 februárjától részt vesz az IIB munkájában, majd ismét megkapta a beszerzési osztály irányítását, melynek legfontosabb feladata immár a társulat dolgozóinak élelemmel és ruházati cikkeivel történő ellátása lett. Az 1945. április 5-i igazgatósági ülésen cégjegyzési jogosultságát is visszakapta, augusztus 15-én pedig helyettes igazgatóvá léptették elő. Érdeemes megjegyezni, hogy osztályvezető-helyettese a szintén

²⁰ MOL Z 964. 1. cs. 1. t. KÜB jegyz. 1945. április 27.

zsidó származású Grausz László volt. Az ő sorsa a vészkorszak idején feletteséhez hasonlóan alakult.²¹ Grauszt augusztus 15-én cégjegyzésre jogosult cégvezetővé nevezték ki.²²

Tevékenységüket egyébként nagyon szigorúan ellenőrizték: a vállalat ellenőrzési osztálya és egy, a KÜB tagjai közül delegált személy egyaránt kontrollálta a beszerzési osztály működését. Lászlónak ezenkívül rendszeresen kellett jelentés útján beszámolnia a KÜB munkájáról. Hangsúlyozni kell, hogy a háború után minden bizonnyal az élelmiszerellátás megszervezése volt a leghálátlanabb. A lebénult közlekedési hálózat következtében nagyon nehéz volt élelmiszert felkutatni és elszállítani, jelentős élelmiszerkészletek pedig amúgy is a Budapesttől nagy távolságra fekvő Dél-Alföldön voltak, a László Gyula által irányított társulati beszerzési osztály infrastrukturális ellátottsága pedig rendkívül hiányos volt.

Tatabányán a rossz ellátottságból fakadó elégedetlenség nem egy esetben botrányba torkollott. 1945 novemberében például a tatabányai bányászok a fővárost villamos energiával ellátó bányai erőmű részére szánt szénmennyiség egy részét önkényesen lefoglalták és élelemre cserélték. Azt is kijelentették, hogy „fővárosi kávéházakban melegedő urak” érdekében nem hajlandók dolgozni. Az ügy még Bán Antal iparügyi miniszterhez is eljutott.²³ A Kádár–Vági szerzőpáros több esetben megállapította, hogy az egyes iparvidékeken újra fellángolt az antiszemitaizmus a háború után, ami pedig nem egyszer lincselésbe torkollott.²⁴ Az esetek csak annyiban különböztek az előző rendszerben történetektől, hogy immár szélsőbaloldali színezetet kaptak.

A MÁK Rt. üzemeiben nincsen tudomásunk újabb antiszemita hullámról, a munkások már nem zsidózták le a társulatot. (Az 1940-es évek elején ez gyakori volt.) Valószínűleg nem is ismerték a beszerzési osztály vezetőjének származását. Azt azonban némi iróniával megállapíthatjuk, hogy László Gyula a vészkorszakban elszenvedett meghurcoltatásokért azt kapta kárpótlásul, hogy oldjon meg egy lehetetlen problémát.

A tatabányai zsidó alkalmazottak közül egyedül Zsoldos Ferenc bányatárspénztári tisztviselő tért vissza Tatabányára; viszonylag korán, már 1945. április 10-én. Zsoldost korábban munkaszolgálatosként Budapestre vezényelték, ahol az ostrom idején bujkált. Szűkebb családjából csak ő élte túl a vészkorszak borzalma: édesanyja, húga, valamint öccse nem tértek vissza a deportálásokból. Keresztény feleségét megkímélték az atrocitásoktól. Tatabányára visszatérve lakásukat teljesen kifosztva és szétrombolva találták; olyannyira, hogy a falból

²¹ MOL Z 254. 27. cs. 128. t. A MÁK Rt. levele a kistarcsai fogház vezetőségének, 1944. május 17.

²² MOL Z 250. 1. cs. 1945. augusztus 16. ig. jegyz.

²³ Erdmann Gyula – Pető Iván: *A magyar szénbányászat a felszabadulástól a hároméves terv végéig.* – Bp. Akad. K., 1977. p. 24. A továbbiakban Erdmann – Pető, 1977.

²⁴ Kádár – Vági, 2005. p. 377.

még a Bergmann-csöveket is kitepték. A bútorokat és az elrabolt holmi egy részét a rendőrség segítségével találták meg az egyik szomszédjuknál.

Részt vett a Nemzeti Segély helyi szervezetének megalapításában, utána a társulat igazolóbizottságának kezdetben szakszervezet által delegált, majd jogi képesítésű tagja lett. Érdekességként megemlíthetjük, hogy a Nemzeti Segély tatabányai helyiségében felismerte egyik deportált munkatársa felesége által visszaigényelt heverőt, amit azonban a helyi vezetőség nem volt hajlandó visszaadni jogos tulajdonosának. Zsoldos végül Geróné Fazekas Erzsébet, a szervezet országos vezetője közreműködésével juttatta vissza az özvegynek.²⁵ Osztrovszky György nemzeti gyűlési képviselő, az alumíniumgyár korábbi vegyészmérnöke egy, a bányatelep jövőjével kapcsolatos tervet elkészítésével is megbízta. Mivel azonban elképzeléseik nem egyeztek, ezért együttműködésük hamar véget ért. Időközben felajánlottak neki a központban egy osztályvezetői állást a vele járó cégjegyzési jogosultsággal együtt, de Zsoldos azzal utasította vissza a lehetőséget, hogy továbbra is Tatabányán szeretne dolgozni.²⁶ Zsoldos így bányatársaspénztári ügyvezetőként továbbra is Tatabányán maradt.

A visszamenőleges fizetés problémája

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. március. 17-én adta ki az 1945. évi 200. M.E. sz. rendeletet „a zsidótörvények és rendeletek hatályon kívül helyezéséről”.²⁷ Ezzel jogilag is érvényüket veszítették a korábbi antiszemita jogszabályok, az Értelmiségi Munkanélküliség Ügyeinek Kormánybiztosságát pedig feloszlatták. A MÁK Rt. igazgatósága kiadott egy rendelkezést, amelynek értelmében az 1540/1944. M.E. sz. rendelet alapján elbocsátottakat reaktiválják, és úgy tekintettek rájuk, mintha megszakítás nélkül újbóli jelentkezésükig ellátták volna munkakörüket. Az igazgatóság rendelkezése szerint az automatikus visszavételnek illetményjogi vonatkozásokban is érvényesülnie kellett, amelyet azonban jelentősen korlátozott a MÁK Rt. anyagi helyzete.

1945 márciusáig egyébként összesen mintegy ötvenhárom személyt vettek vissza az 1540/1944-es rendelet alapján elbocsátottak közül. Többségük a MÁK Rt. központjában dolgozott. Ezeket a személyeket szinte bizonyosan nem deportálták a vézskorszak idején, egy részük valószínűleg elbujdosott, a Kistarcsára internáltakat pedig a szovjet csapatok szabadíthatták ki, hiszen a budapesti csata befejezése előtt már többen közülük megkezdték a társulat újjászervezését. Figyelemre méltó, hogy csak az 1540/1944. M.E. sz. rendelet következtében elbocsátottakat vették vissza, a korábbi zsidótörvények károsultjairól nem esik szó.

²⁵ Zsoldos Ferenc. Zsoldos Ferenc bányatársaspénztári tisztviselő emlékei a vézskorszakról. In *Tatabánya a II. világháborúban : dokumentumok és tanulmányok* /Szerk. Ravasz Éva. – Tatabánya, Tatabánya Megyei Jogú Város Levéltára, 2006. – p. 89–99., p. 98.

²⁶ Uo. p. 99.

²⁷ Vértes, 2002. p. 363.

Ez azonban érthető, hiszen 1945 tavaszán elég nehezen lehetett volna megállapítani, hogy néhány évvel korábban pontosan kit és miért bocsátottak el.²⁸

A társulat szolgálatába visszalépett zsidó alkalmazottak viszont nem voltak maradéktalanul elégedettek a vezetőség intézkedésével. Elégedetlenségüknek egy 1945. május 16-án kelt levélben is hangot adtak. A zsidóságuk miatt meghurcolt dolgozók értékelték ugyan, hogy a társulat igazgatósága folyósítani kezdte a zsidóellenes rendeletek miatt a folyósításra nem került vagy visszatartott összegek egy részét, szerintük azonban ez az összeg meg sem közelíti azt a vásárlóértéket, melyet egykoron képviselt. Hangsúlyozták továbbá, hogy ők maguk anyagi előmenetelben vagy előléptetésben egyáltalán nem részesülhettek az antiszemita időszakban, ugyanakkor pedig a sok mellőzés és megalázottság ellenére a mind nehezebbé váló munkából fokozottan vették ki a részüket. Éppen ezért kérték az igazgatóságot, hogy fogadják megértéssel a probléma orvoslására vonatkozó kérelmüket. Kijelentették továbbá, hogy a társulat anyagi megerősödéséig hajlandóak eltekinteni a követelésüktől.²⁹ Fellépésük azért érdekes, mert ez volt az első eset, hogy MÁK Rt. zsidó alkalmazottai kollektívan léptek fel saját ügyük érdekében.

Számos tanulsággal szolgál Kálmán Miksa egykori tatabányai helyettes bányaigazgató esete. Kálmán Miksa 1885-ben egy Szabolcs megyei zsidó családban született, a vezetéknev bizonyosan névmagyarosítás eredménye. Kálmán a selmechányai bányászati főiskolán végzett 1913-ban, de már ezt megelőzően, 1911-től alkalmazták a MÁK Rt. tatabányai bányatelepén, mint bányamérnök gyakornokot. Fényes karriert futott be a vállalatnál. 1917-ben már üzemvezető mérnökként dolgozott, 1920-ban pedig bányafőmérnökké léptették elő. 1924-ben az újtelepi bányakerület bányafelügyelőjévé, 1929-ben a Tatabányai Bányai Igazgatóság helyettes bányaigazgatójává nevezték ki.³⁰ Egy alkalommal a vállalat jugoszláviai útra küldte. 1934-ben Vida Jenő alelnök-vezérigazgató és Rehling Konrád bányaigazgató közbenjárására elnyerte a magyar királyi bányai tanácsosi címet. 1936-ban a vállalat kötelékében betöltötte 25. szolgálati évét. A jeles évforduló alkalmából 1000 pengő jubileumi jutalomban részesült.

Ezt a felfelé ívelő karriert törték meg a zsidótörvények. Kálmán Miksát 1942. december 31-i hatállyal bocsátották el helyettes bányaigazgatói állásából.³¹ Ezzel együtt azt a megalázást is el kellett viselnie, hogy a MÁK Rt. fennállásának 50 éves jubileuma alkalmából az alkalmazottak részére szánt pénzbeli jutalomból sem részesülhetett. Ezt követően minden bizonnyal szakmunkássá fokozták le és ebben a minőségben alkalmazták továbbra is a bányatelepen, Csanády bányaigazgató egy

²⁸ MOL Z 254. (MÁK Rt. Személyzeti Osztály iratai) 32. cs. 142. t. Az Igazgatóság rendelkezése, 1945. június 12.

²⁹ MOL Z 254. 7. cs. 24. t. Levél a Személyzeti Osztályhoz, 1945. május 16.

³⁰ MOL Z 254 77. cs. (Kálmán Miksa személyi dossziéja). Vida Jenő levele Urbán Béla miniszteri tanácsoshoz 1931. december 8.

³¹ MOL Z 254 77. cs. Kálmán Miksa levele a MÁK RT. Igazgatóságához, 1946. november 27.

1944 októberének elején kelt jelentésében ugyanis mint lakatost említi, aki a gépműhelyben teljesít szolgálatot. Kálmán Miksát Ullrich Viktor hadüzemi parancsnok vette védelmébe és a nyilas hatalomátvételt megelőző napokig biztonságban is volt. Megmenekülésének további körülményei ismeretlenek.

Ezt követően csak 1945. január 20-án tűnik fel ismét Budapesten, amikor az elsők között jelentkezik szolgálattételre.³² A vállalatvezetés azonban később el is ismerte, hogy igazából nem tudtak mit kezdeni az alkalmazását kérő egykori helyettes bányaigazgatóval. Márciusban a Borsodi Szénbányák Rt. üzeméhez, valamint a MÁK hejőcsabai és szilvásváradai mésztelepeihez küldték azzal az utasítással, hogy mérje fel a keletkezett károkat és intézkedjen a termelés beindítása érdekében.³³ Ez a megbízás azonban csak ürügyként szolgált arra, hogy távol tartsák a vállalat központjától.

Korábbi állását hiába kérte vissza, nem kapta meg. Tatabányára azért nem küldhették vissza a bányatelep felszabadulása után, mert az ottani ÜB nem kért a régi vezetőkből. (Ez vonatkozott Csanády Lászlóra is, aki egy ideig még részt vehetett ugyan a vállalat központi munkájában, tatabányai állását azonban ő sem kapta vissza. A sors furcsa fintorának tekinthető, hogy augusztus 10-én a tatabányai községházában Csanádynak és Kálmánnak együtt kellett megjelenniük az igazoló bizottság előtt, korábban ugyanis együtt töltötték be a helyettes bányaigazgatói pozíciót Rehling Konrád alatt.) Kálmán Miksát az április 5-i igazgatósági ülés hivatalosan is visszavette a MÁK Rt. alkalmazásába.³⁴

Kálmán Miksa időközben csatlakozott a Szociáldemokrata Párthoz. Ez volt az egyetlen olyan politikai formáció, amely szinte teljesen mentes volt az antiszemizmustól. A zsidótörvények következtében elmaradt jövedelmét több alkalommal is követelte a vállalatától, először 1945. augusztus 2-án. Miután a szénbányákat 1946. január 1-jével állami kezelésbe vették, az iparügyi miniszter Kálmán Miksát nevezte ki a dorogi szénbányák államosítási miniszteri biztosává.³⁵ Ezt követően még határozottabban követelte elmaradt illetményt a MÁK Rt-től.

A szénbányák 1946. augusztusi államosítását követően a MÁK Rt. a frissen megalakult Magyar Állami Szénbányákhoz irányította szerintük nem jogos követelésével. Az államosítással ugyanis ezen vállalat alkalmazásába került át Kálmán. (A MÁK Rt-nél így összesen 35 évet dolgozott.) Az állami vállalattól viszont régi munkaadójához utasították. Az egykori helyettes bányaigazgató végül az Egyeztető Bizottsághoz fordult, a testület pedig 1947. február 25-én 5000 forint részletekben történő megfizetésére kötelezte a már agonizáló MÁK Rt-t.³⁶

Az eset jól példázza, hogy a holokauszt traumája teljesen átértékelt az évtizedes kapcsolatokat is. Kálmán Miksa egy, a vállalathoz lojális bányamérnök

³² MOL Z 254 77. cs. Kálmán Miksa levele a MÁK Rt. Igazgatóságának, 1945. augusztus 2.

³³ A Borsodi Szénbányák Rt. a MÁK Rt. leányvállalata volt, 1910-ben alapították.

³⁴ MOL Z 254 77. cs. Az Igazgatóság levele, 1945. április 12.

³⁵ MOL Z 254 77. cs. A MÁK Rt. levele Kálmán Miksához.

³⁶ MOL Z 254 77. cs. Az Egyeztető Bizottság jegyzőkönyve, 1947. február 25.

volt, helyettes bányaigazgatóként pedig egy merev vállalati hierarchia felső részén helyezkedett el. A zsidótörvények következtében azonban szinte egyik napról a másikra nemkívánatos lett, a háborút követő időszakban pedig nyíltan konfrontálódott azzal a vállalattal, ahol szinte egész szakmai pályafutását töltötte. Természetesen ez a folyamat a másik oldalon is lejátszódott. Csanády László például a rettegett bányaigazgatói pozíciót töltötte be korábban, így őt tekintették a MÁK Rt. mindenható tatabányai helytartójának. Elbocsátását követően azonban egyszerűen megszűnt létezni a vállalat számára.

Akadnak olyan hozzátartozók, akik nem pénzbeli követeléssel léptek fel. Szabó István, a bányakórház sebészorvosa az azonos nevű világhírű filmrendező édesapja volt. A vészkorszak borzalmait sikeresen túlélte, azonban 1945 áprilisában egy fertőzés következtében életét veszítette. Özvegye közvetlenül férje halála után azzal a kérelemmel fordult a MÁK Rt.-hez, hogy utalják ki számukra a néhai doktor korábbi szolgálati lakását. A vállalat egy 1945. április 19-én kelt levélben azzal utasította el a kérést, hogy szolgálati lakás csak szolgálatot teljesítő személy után jár.³⁷ A vállalat nem valamiféle szociális érzéketlenségből tagadta meg a kérést. Ebben az időszakban krónikus volt a lakáshiány a bányatelepen. Szabó István családja így Budapesten maradt és nem tért vissza többé Tatabányára. (Ezen a ponton talán megengedhetünk magunknak némi moralizálást. Ki tudja, miként alakult volna a filmtörténelem és hogyan gazdagodik a tatabányai kultúrtörténet, ha a későbbi világhírű rendező életének legalább egy másik szakaszát is Tatabányán tölti, és innét indul a filmművészeti pályára.)³⁸

Valószínűnek tartom ugyanakkor, hogy a munkát felvett zsidó alkalmazottak többsége később sem kapta meg a kérelmükben igényelt összegeket. A MÁK Rt-nek ugyanis 1945 után rengeteg kötelezettsége volt, amelyeknek alig tudott eleget tenni. A szükséges pénzösszeg sem állt a társulat rendelkezésére. Ráadásul a kormány különféle intézkedésekkel szinte teljesen megkötötte a vállalatok, így a MÁK Rt. kezét is, a háború után megkezdődő államosítási folyamat révén pedig fokozatosan elvették a vállalatok anyagi javait. Megállapítható, hogy a meghurcoltatást szenvedett zsidó alkalmazottak egyáltalán nem kaptak megfelelő kárpótítást a háború után. Többségüket ugyan előléptették, de az újjáépítésből fakadó sok és rendkívül felelősségteljes munka, a rossz munkakörülmények, valamint a pengő inflációja következtében elértéktelenedő fizetség miatt ennek örömeit szintén egyáltalán nem élvezhették.

³⁷ MOL Z 254. 116. cs. (dr. Szabó István személyi dossziéja). A MÁK Rt. levele özvegy Szabó Istvánnénak, 1945. április 19.

³⁸ Macher Péter: *Szabó István filmjeinek tatabányai vonatkozásai = Új Forrás*, 2013. 7. sz. p. 25–33.

Az államosítások után

Hamarosan a gazdasági igazgatás is megváltozott. A szénbányászati iparágat 1946. január 1-jén állami kezelésbe vették, 1946 júniusában pedig államosították. Ezzel a MÁK Rt. elvesztette szénbányáit és kénytelen volt egyéb iparágai és érdekeltségei közé visszavonulni. 1947 szeptemberében a bankszektor nacionalizálásával államosították a Magyar Általános Hitelbankot, és ezzel a bank tulajdonában lévő MÁK Rt. részvények az állam kezébe mentek át, 1947 novemberében pedig állami tulajdonba vették a teljes alumíniumgyártást és a bauxitbányászatot is. A vállalat ily módon elvesztette a tatabányai alumíniumkohót és a bauxitcementgyárat.

A teljesen összezsugorodott MÁK Rt. azonban így sem működhetett sokáig. 1948. március 25-én a kormányzat rendeleti úton államosította a 100 alkalmazottnál többet foglalkoztató ipari üzemeket, ezzel pedig a MÁK Rt. megszűnt létezni.³⁹ Néhány nappal később a Gyáriparosok Országos Szövetsége is feloszlott. A nagyipar államosításakor értelemszerűen számos olyan vállalat és pénztárat került állami tulajdonba, melyek jelentős részben zsidó nagytőkések tulajdonában voltak.

Hammel Lászlót 1947. június 21-én a szintén zsidó származású Elefánt Márton váltotta a KÜB élén.⁴⁰ László Gyuláról még annyit tudunk, hogy a szénbányászati iparág államosítását követően is a MÁK Rt. alkalmazásában maradt és vezette továbbra is beszerzési osztályt. Kálmán Miksa 1949-ben nyugdíjba vonult. Élete hátralevő részét Budapesten töltötte. Zsoldos Ferencet a szénbányászati iparág államosítását követően 1947. február 1-jén kinevezték a Magyar Állami Szénbányák Rt. (MÁSZ Rt.) központjába a társadalombiztosítási osztály helyettes vezetőjévé. Később megírta visszaemlékezését, melyet 2005-ben, 99 éves korában személyesen vitt el a tatabányai levéltárnak. Az emlékirat alapvető forrása a tatabányai holokauszt történetének. 2007 júliusában, 101 éves korában hunyt el Budapesten. Szellemi frissességét haláláig megőrizte.

A vészkorszak borzalmaival túlélő zsidó alkalmazottak a vállalati hierarchia különböző szintjein kapcsolódtak be a munkába: a régi típusú vállalatvezetésben (Varga Lajos), az új típusú vállalatvezetésben (Hammel László), központi adminisztrációban osztályvezetőként (László Gyula), vidéki bányagazgatóság hivatalnokaként (Zsoldos Ferenc), eseti megbízásokat teljesítő alkalmazottként (Kálmán Miksa). Egyéni helyzetükből adódóan sorsuk többféleképpen alakulhatott. Elmondható ugyanakkor, hogy keményen kellett dolgozniuk pusztán az elemi létfeltételek biztosításáért, politikai irányultságukat tekintve pedig a baloldalhoz álltak közelebb.

³⁹ Erdmann – Pető, 1977. p. 67.

⁴⁰ MOL Z 961 (MÁK Rt. Végrehajtó Bizottság iratai) 2. cs. 1947. június 21. végrehajtó bizottsági ülés jegyzőkönyve.